

Lars M. Andersson: *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Nordic Academic Press, Lund 2000. 623 s., ill. English summary. ISBN 91-896-11-9.

Lars M. Andersson har skrivit en mäktig och lärd krönika med en passion som är ovanlig i avhandlingar. Härmed inte sagt att boken skulle sakna problem. Men också dessa är tankeväckande och kan tas som utgångspunkt för ytterligare reflektioner kring ett viktigt ämne.

Andersson uttrycker syftet med sin avhandling med bl.a. följande formulering: "Genom att beskriva och analysera representationerna [i skämtpressen] av såväl 'juden' som av enskilda judar och hur dessa utnyttjas i olika syften av olika grupper skall jag försöka blottlägga den antisemitiska diskursen och förklara dess genomslag i Sverige under 1900-talets tre första decennier" (s. 26). I citatet framskyntar två begrepp som är centrala i denna bok. Det ena är (föga förvånande) diskurs. Andersson betonar att han studerar den vardagliga antisemitiska diskursen som ett sätt att ordna tillvaron och skapa sammanhang, ett sätt att tänka som bygger på en "uppdelning mellan kristet/västerländskt och judiskt" (s. 25). Han studerar inte antisemitismen som medveten ideologi. Viktig är också den betydelse som han, i Edward Saids efterföljd, tillmäter enskilda personer när diskurser etableras. Inom skämtpressen hade individuella medarbetare ett avgörande inflytande på de diskursiva stereotyper som bildades. Medarbetarna byggde kontinuerligt på varandras texter och skämtpressen blev därigenom "sin egen intertext".

Det andra viktiga ordet i Anderssons bok är "juden", dvs. den begreppslige "juden" (markerad med citationstecken), som inte är identisk med verkliga judiska personer. Han bygger sin diskussion om "juden" på Zygmunt Baumans framställning kring "judens" "klibbighet" och motsägelsefullhet. De mest oförenliga ideer och åsikter kunde klistras på "juden". Framför allt kom "juden" att framställas som en antites mot allt som ett visst åsiktsläger ansåg ont eller dåligt. För den framryckande vänstern kom "juden" sålunda att inkarnera utsugaren, borgarbrackan eller gulaschbaronen, som lurade den hederlige svenske arbetaren. Men också för den etablerade högern framträdde "juden" som parasit. Men nu var offret den hederliga svenska överklassen för vilken "juden" framstod som en vulgär uppkomling, en rotlös kosmopolit, en nationellt opålitlig figur utan anor, själva sinnebild för industrialise-

ringens och urbaniseringens alla avarter. Men också andra motsägelsefullheter kom att kopplas till judediskursen i Sverige i början av 1900-talet. Å ena sidan översteg det totala antalet svenska judar knappt 4 000 personer, av vilka många betraktade sig som assimilerade svenskar. Å andra sidan ryckte den internationella rasbiologin och rasantisemitismen fram. Dessa tycks ha fått ett särskilt starkt genomslag just för att de semitiska inslagen var så få och otydliga i Sverige. Osynligheten underblåste tanken att hotet kom från en inre fiende som försökte dölja sin judiskhet. Den fattige, ortodoxe "östjuden" var betydligt mindre farlig än hans assimilerade västeuropeiske kusin.

I huvudparten av avhandlingen visar Andersson hur skämtpressen inte bara bekräftade och speglade denna "judediskurs" utan också skapade den och vidmakthöll den. Trots att medarbetarna i pressen "så gott som undantagslöst" tog avstånd från propagandistisk antisemitism, levde de på att utnyttja och vidarebefordra antisemitiska stereotyper via ett medium som var förvånansvärt betydelsefullt under åren 1870–1930. Vid sekelskiftet 1900 cirkulerade i Sverige omkring 60 (!) skämttidningar av varierande åsiktsriktning. Även om de flesta emanerade från huvudstaden, publicerades skämtblad också i Göteborg, Gävle, Norrköping och andra städer. Till de mest kända hörde den liberala *Söndags-Nisse* (vars redaktör länge hette Hasse Z), den högerorienterade *Strix* (under redaktion av Albert Engström), de två socialistiska bladen *Karbasen* (ägd av SAP) och *Naggen*, samt de mindre tydligt politiskt profilerade "grosshandlarbladen" *Lutfisken* och *Kasper*. I ett intressant avsnitt visar Andersson inte bara på hur vitt spridda dessa och andra tidningar var. Han tar också upp hur skämtpressen, liksom revyerna, folkklustspelen och filmerna, bidrog till att skapa en ny "nationell vardagskultur". Tidningsredaktörer och revymakare saxade visserligen "friskt" ur utländska förebilder. Ändå utvecklade de tillsammans en urban, svensk skattkultur. Andersson visar hur både nationellt kända konstnärer (som Carl Larsson) och vanliga läsare skickade bidrag till skämtpressen. "Alla" i Sverige deltog i att utforma genren. I så måtto kan det sägas att den "antisemitiska diskursen var hegemonisk i det svenska civila samhället" (s. 25).

Skämtpressen utformade ett galleri stereotypa figurer som var så tydligt kodade, språkligt och visuellt, att läsaren inte kunde missa poängen med skämten: löjnantantssprätten med getingmidja, "kologingen", den dryge skåningen, den lättfotade flickan, huskorset, toffelhjä-

ten, överklassdamen osv. Av alla figurerna var "juden" den mest elaborerade. Hans "patologiserade kropp" gjordes självklart igenkännbar. Denna kropps främsta kännemärke var den jättelika näsan, ofta framställd som siffran "6". Ibland fick "judesexan" ensam tjäna som "judemarkör": den blev "en metonymi för 'juden'" (s. 93). Andra markörer var de opropotionerligt stora och profithungriga händerna, tecken på "judens" roll som "mellanhand" i skumma affärer. Med handflatorna riktade uppåt slår "juden" ofta ut med dessa händer i en gest som blev metonymisk i likhet med "judesexan". "Juden" utrustades också med tjocka "negroida" läppar och stora mörka ögon. Hans halvslutna ögonlock och långa ögonfransar gav honom ett feminint drag. Han var en omanlig stadsbo utan muskler och antydningarna om homosexualitet aldrig långt borta. Han framställdes ofta som smutsig och ibland som syfilitisk. Han var egentligen sexuellt ointresserad även om han kunde bli bortgift med rika, fula svenska överklassflickor, "pänninghonor". Ofta ritades han med platta fötter och tår som pekade inåt, något som sägs syfta på en gammal antisemitisk föreställning att "juden" har samröre med den bockfotade djävulen. Hans tal var en tysk-svensk rotväliska och ibland kallades han för "german". "Judens" kropp var således grotesk och synnerligen osvensk. Den markerade ett perverst yttre vilket pekade på ett lika perverst inre.

Mot slutet av avhandlingen, i det omfattande kapitlet Den 'judiska' framryckningen, visar Andersson hur den antisemitiska diskursen slår igenom i skämtpressens representationer av ledande svensk-judiska kulturpersonligheter och "hur dessa därigenom förvandlas från svenska judar till 'judar'" (s. 300). Trots mängden av vildvuxna upprepningar, är detta ett analytiskt intressant kapitel, inte minst på grund av dess perspektivrika belysning av det intellektuella och politiska klimatet i Sverige i början av 1900-talet. Vi får läsa om gestalter som NK:s grundare Josef Sachs, "den röde bankiren" Olof Aschberg och Isaac Grünwald, vilken genom sin dekadenta modernism kom att ses som ett hot mot den nationella konsten och de nationella värdena. Vi får också möta akademiker som Eli Heckscher, Henrik Schüick och Karl Warburg och vi introduceras till varningar för att "judar" kontrollerade "samtliga led i produktionen av Sveriges nationella litteratur, med undantag för själva författandet" (s. 367). Men förläggarna, kritikerna och forskarna försökte dölja denna kontroll och häri låg faran att "juden" smygvis skulle ta över det svenska kulturlivet.

En gestalt som attackerades skoningslöst i skämtpressen var Sven Hedin, högerns portalgestalt, inspiratören till bondetåget 1914, Tysklandsvännen, krigspåskyndaren och Strindbergs utvalda måltavla. Trots sina kvalifikationer som storsvensk, kom Hedin under årens lopp med allt grövre medel att framställas som "jude". Han var nämligen, enligt egen utsago, "sextondelsjude" med tyskt påbrå. I synnerhet socialistiska och liberala skämtblad, som *Naggen*, *Karbasen* och *Söndags-Nisse*, framställde honom som "jude". Hedin var, säger Andersson, "särskilt användbar vid angreppen på den konservativa nationalismen och den 'ofosterländska' överklassen. Påhoppet på honom ingår i den diskursiva kampen om definitionen av nationen och 'svenskheten'". Genom sin analys av fallet Hedin visar Andersson inte bara hur en "jude" växte fram i pressen utan också hur dikotomiseringen av "judarna" och "svenskarna" blev allt starkare. De två kom att uppfattas som skilda raser, som omöjligt kunde mötas. I skapandet av den rätta svenskheten blev "juden" den motbild som gjorde det svenska tydligt.

En jude är en jude är en jude ... är en viktig bok. Men den saknar inte problem. Bokens längd är ett av dessa. Visserligen kändes det till en början lyxigt att ta sig an en avhandling i A4-format på 623 tättskrivna sidor fullspäckade med bilder, en avhandling som suveränt ignorerar byråkratiska krav på begränsat sidantal. Att börja läsa denna bok var som att försjunka i en 1800-talsroman i mastodontformat, en *Middelmarch* av George Eliot t.ex. I det långa loppet blev dock längden bekymmersam, inte minst p.g.a. alla upprepningar av olika slag. Ibland upprepar Andersson information nästan ordagrant utan att hänvisa till tidigare texttillfällen. Hembygds- och hemslöjdsrörelsernas beskyddare, konstnären Gustaf Ankarcrona t.ex., dyker upp ett tiotal gånger, ibland med tillägget att han var "en frän antisemit". Men inga korsreferenser levereras. Det är alltså inte lätt att behålla överblicken över denna text med dess myller av aktörer och skeenden. Andersson kunde med fördel dragit lärdom av Eliots förmåga att hålla i de röda trådarna. Avhandlingen blir också längre än nödvändigt p.g.a. alla förnumstiga summeringar och redogörelser (t.ex. s. 140–141, 153, 162, 269, 369, 303, 405). Ibland förklaras poängen med en vits i omständliga ordalag. Vid andra tillfällen beskrivs en bild i detalj, trots att läsarna har den framför ögonen och mycket väl kan förstå vad de ser. Andersson kunde ha skurit bort många utläggningar utan att läsförståelsen tagit skada.

Att beklaga sig över upprepningar kan kanske fram-

stå som ovidkommande gnäll från en petig recensent, i all synnerhet som Andersson själv är medveten om problematiken och t.o.m. raljerar med sin "fullständighetsmani". Ändå tror jag att vi har att göra med ett problem av viss dignitet. En del av uppgiften att författa ett vetenskapligt mognadsprov är att demonstrera förmåga att ordna och sovra i ett material. Detta kan förvisso bli särskilt besvärligt när vi har att göra med så fluida företeelser som skämtbilder, populära stereotyper och stiliseringar, dvs. fenomen som folklore, muntlig tradition och populärkultur. Jag tror att Andersson hade haft utbyte av att sätta sig in i hur eminenta forskare (som Alan Dundes, Wolfgang Mieder och Elliott Oring), som länge arbetat med sådana företeelser, gått till väga i försök att skapa ordning och översikt i till synes ohanterliga materialmassor.

Överhuvudtaget är det att beklaga att Andersson, trots sin "fullständighetsmani", med några undantag tycks vara omedveten om den faktiska omfattningen av forskningen kring skämt och vitsar, såväl visuella som verbala. Visserligen presenterar han en ganska intressant genomgång av litteratur om stereotyper, komikens språk, texter i förhållande till kontexter och metodik i bild- och textanalys. Samtidigt hade det varit önskvärt att han närmare bekantat sig också med folkloristiska perspektiv på den typen av material han rör sig med. Jag syftar bl.a. på det faktum att många av skämten som han analyserar är vandringsmaterial. Nu är han visserligen inte helt omedveten härom utan påpekar flera gånger att många vitsar kunde knytas till en rospigg eller en bonde lika väl som till en "jude". Men även om han alltså snuddar vid problematiken, tycks han inte vara riktigt medveten om dess många implikationer. En sådan är att många av skämten och vitsarna länge ingått också i den egna judiska muntliga traditionsrepertoaren. Som sådana har de varit föremål för ett ivrigt tolkande, eftersom såväl judisk som antisemitisk folklore ingår i ett välstuderat fält (vilket framgår i tidskrifter som *The Jewish Folklore and Ethnology Review*). Det hade varit bra om Andersson, i varje fall i någon mån, hade tagit dessa aspekter i beaktande. Ätminstone hade det varit viktigt att ställa frågan kring de möjliga relationerna mellan den antisemitiska skämtdiskursen bland utomstående och den judiska självbilden i egna skämt- och vitstraditioner. I det långa loppet rör frågan den enorma komplexiteten i förhållandet mellan "juden" och juden.

Vandringsproblematiken aktualiserar jämförande perspektiv också i andra avseenden. Som redan nämnts, betonar Andersson att tidningsredaktörerna saxade friskt

ur den internationella pressen. Han framhåller också att även om "nationella böjningsmönster" utbildades, så var stereotyperna "i stor utsträckning" internationella. Detta är säkert sant. Ändå inställer sig frågan hur svenska representationer av "juden" skiljer sig från exempelvis engelska, tyska eller italienska. Vad lade de svenska redaktörerna till, vad drog de ifrån? Hur gjordes skämtmaterialet svenskt? Jag menar naturligtvis inte att Andersson konsekvent skulle ha ägnat sig åt jämförande analyser av detta slag. Sådana vore ämnet för ännu en stor bok. Vad jag menar är att han, genom att konsultera mer av den internationella folkloristiska litteraturen kring de frågor han tar upp, kunde ha hittat bra sätt att få grepp om sitt jättematerial. Det faktum att han missat denna litteratur säger givetvis en del om den undanskymda roll som folkloristiken kommit att spela i vår tids akademiska liv i Sverige.

Dessa kommentarer förringar emellertid inte betydelsen av Lars Anderssons insats. Denna betydelse blir ännu större med tanke på bristen på forskning kring antisemitism i Sverige ända fram till de allra senaste åren. Trots en växande internationell forskning under 1900-talets andra hälft, förhärskade länge "tystnadens strategi" bland svenska humanister och samhällsvetare som var ovilliga eller oförmögna att "se" antisemitism såväl historiskt som i den egna samtiden. Situationen började inte ändras förrän mot slutet av 1980-talet och sedan dess har flera historiska, idéhistoriska, filmvetenskapliga och sociologiska arbeten sett dagens ljus: av Henrik Bachner, Lena Berggren, Gunnar Broberg, Lena Johansson, Per Olov Qvist, Mattias Tydén m.fl. Särskilt Rochelle Wrights stora studie *The Visible Wall: Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film* (1998) har varit betydelsefull för Anderssons avhandling.

Inom den svenska etnologin och folkloristiken tycks emellertid "tystnadens strategi" fortfarande vara förhärskande. Med något undantag, som Sven B. Eks *Nöden i Lund* (1982), har folkklivsforskare inte genomfört några större undersökningar, vare sig om antisemitismen eller om svensk-judiskt liv. I synnerhet frånvaron av studier av dagligt liv bland svenska judar är besvärande, eftersom det som kanske mer än något annat öppnar vägen för fördomar och stereotypbildningar är bristen på kunskaper om hur till synes främmande människor lever till vardags och i fest.

Barbro Klein, Stockholm/Uppsala